

**THE USE AND SEMANTIC DEVELOPMENT OF VERBS FROM
“DEVONU LUG‘OTIT TURK” IN THE CURRENT UZBEKISTAN
LANGUAGE**

Yozdonkulova Ozoda Zokirjon qizi

Denov Entrepreneurship and Pedagogical Institute Trainee-teacher of the Department
of Primary Education Methodology

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7082-0248> e-mail: o.yozdonkulova@dpi.uz

Eshmizayeva Durdona Khudoynazar qizi

Denov Entrepreneurship and Pedagogical Institute Pedagogical Faculty, 2nd year
student, Primary Education course.

durdonaeshmirzayeva@gmail.com

Tovoshova Ozoda

Denov Entrepreneurship and Pedagogical Institute Pedagogical Faculty, 2nd year
student, Primary Education course.

Annotation

This article presents a comparative analysis of the verbs used in Mahmud Kashgari’s “Devoni lug‘otit turk” and the verbs of the modern Uzbek language. The study examines the grammatical structure of ancient Turkic verbs, their semantic features, and the expression of tense, mood, voice, person, and number categories. Particular attention is paid to verb formation means, their functional possibilities, and the similarities and differences between these forms and the verbs of the modern Uzbek language. The article substantiates the historical and linguistic relationship between the ancient Turkic language and the modern Uzbek language. The results of the study are of significant scientific importance for the history of Turkic languages, historical grammar, and comparative linguistics.

Keywords

301

“Devonil ug‘otit turk”, verb, modern Uzbek language, comparative analysis ,ancient Turkic language, grammatical form, semantic feature, historical development

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI FE‘LLARNING HOZIRGI O‘ZBEK TILIDAGI QO‘LLANISHI VA SEMANTIK TARAQQIYOTI

Yozdonqulova Ozoda Zokirjon qizi

*Denov tadbirkorlik va pedagogika institute Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrasida
stajyor-o‘qituvchisi*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7082-0248> e.pochta: o.yozdonqulova@dtpi.uz

Eshmirzayeva Durdona Xudonazar qizi

*Denov tadbirkorlik va pedagogika institute Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta‘lim
yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.*

durdonaeshmirzayeva@gmail.com

Tovoshova Ozoda

*Denov tadbirkorlik va pedagogika institute Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta‘lim
yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asaridagi fe‘l shakllari hozirgi o‘zbek tilidagi fe‘llar bilan qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimgi turkiy tilga mansub fe‘llarning grammatik tuzilishi, ma‘no xususiyatlari, zamon, mayl, nisbat, shaxs va son kategoriyalaridagi ifodalanishi o‘rganiladi. Shuningdek, fe‘l yasovchi vositalar, ularning funksional imkoniyatlari hamda hozirgi o‘zbek tilidagi fe‘l shakllari bilan o‘xshash va farqli tomonlari yoritiladi. Maqolada qadimgi turkiy til bilan hozirgi o‘zbek tili o‘rtasidagi tarixiy va lingvistik bog‘liqlik asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari turkiy tillar tarixi, tarixiy grammatika va qiyosiy tilshunoslik uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: “Devoni lug‘otit turk”, fe‘l, hozirgi o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, qadimgi turkiy til, grammatik shakl, semantik xususiyat, tarixiy taraqqiyot

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГЛАГОЛОВ ИЗ
«DEVONU LUG‘OTIT TURK» В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Йоздонкулова Озода Зокиржон кизи

*Институт предпринимательства и педагогики им. Денова Стажер-
преподаватель кафедры методики начального образования*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7082-0248> e.mail: o.yozdonkulova@dpi.uz

Эшмизаева Дурдона Худойназар кизи

*Институт предпринимательства и педагогики им. Денова Педагогический
факультет, студент 2 курса, начальное образование курс.*

durdonaeshmirzayeva@gmail.com

Товошова Озода

*Институт предпринимательства и педагогики им. Денова Педагогический
факультет, студент 2 курса, начальное образование курс.*

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ глаголов, употреблённых в произведении Махмуда Кашгари Девони луг‘ати ат турк, и глаголов современного узбекского языка. В исследовании рассматриваются грамматическая структура древнетюркских глаголов, их семантические особенности, а также выражение категорий времени, наклонения, залога, лица и числа. Особое внимание уделяется средствам словообразования глагола, их функциональным возможностям, сходствам и различиям с глагольными формами современного узбекского языка. В статье обосновывается историческая и лингвистическая связь между древнетюркским языком и современным узбекским языком. Результаты исследования имеют важное научное значение для истории тюркских языков, исторической грамматики и сравнительного языкознания.

Ключевые слова: “Девони лугатит турк”, глагол, современный узбекский язык, сравнительный анализ, древнетюркский язык, грамматическая форма, семантическая особенность, историческое развитие

Kirish

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘ati at turk” asari turkiy tillar tarixini o‘rganishda eng tayanch manbalardan biri sifatida qadrlanadi. Ushbu yodgorlik XI asr turkiy tilining faqat lug‘aviy qatlamini emas, balki uning grammatik qurilishi, sintaktik imkoniyatlari va fe‘l tizimidagi tarixiy xususiyatlarini ham yoritib beradi. Asarning 1072–1074 yillarda tuzilganligi uning ilmiy qiymatini yanada oshiradi, chunki u turkiy tillarning o‘rta asrlardagi real holatini bevosita aks ettirgan eng qadimgi mukammal manbalardan biridir. 2024–2025 yillarda ushbu asarning 950 yilligi UNESCO doirasida esga olingani ham uning jahon miqyosidagi ilmiy va madaniy nufuzini tasdiqlaydi.

Maqola mavzusining dolzarbligi shundaki, hozirgi o‘zbek tili turkiy tillarning janubi-sharqiy, ya’ni chig‘atoy-uyg‘ur tarmog‘iga mansub bo‘lib, uning tarixiy ildizlari qadimgi va o‘rta turkiy til qatlamlari bilan uzviy bog‘langan. Britannica ma’lumotiga ko‘ra, o‘zbek tili hozirda O‘zbekiston bilan birga Turkmaniston, Tojikiston, Qozog‘iston, Afg‘oniston va Xitoyning ayrim hududlarida ham qo‘llanadi. Turkiy tillar esa juda keng geografik maydonga tarqalgan bo‘lib, zamonaviy davrda kamida yigirma uchta yozma tilni o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan qaralganda, “Devonu lug‘ati at turk”dagi fe‘llarni hozirgi o‘zbek tilidagi fe‘llar bilan qiyoslash alohida bir til hodisasini emas, balki butun bir tarixiy-lisoniy davomiylilikni tadqiq etish deganidir.

Fe‘l turkiy tillar tizimida eng faol va eng serqatlam grammatik birliklardan biri hisoblanadi. Aynan fe‘l orqali harakat, holat, jarayon, zamon, mayl, nisbat va shaxs-son munosabatlari ifodalanadi. Turkiy tillarning fonologiya, morfologiya va sintaksisdagi yaqinligi haqida berilgan ilmiy tavsiflar fe‘l kategoriyasini qiyosiy o‘rganish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi. “Devonu lug‘ati at turk”dagi fe‘llar bilan hozirgi

o‘zbek tilidagi fe’llarni solishtirish orqali qaysi grammatik shakllar saqlanib qolganini, qaysilari fonetik yoki semantik o‘zgarishga uchraganini, yana qaysi birliklar tarixiy taraqqiyot jarayonida iste’moldan chiqqanini aniqlash mumkin bo‘ladi. Bu esa til tarixini faqat umumiy tavsif bilan emas, balki konkret grammatik dalillar asosida tushuntirish imkonini beradi. Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda fe’l shakllari oddiy formal qiyos orqali emas, balki tarixiy semantika, grammatik funktsionallik va til taraqqiyoti nuqtai nazaridan baholanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tili shakllanishida turli sheva qatlamlari ishtirok etgan bo‘lsa-da, uning asosiy negizi janubi-sharqiy turkiy an’ana bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli “Devonu lug‘atit turk”dagi fe’l birliklarini hozirgi o‘zbek tilidagi parallel shakllar bilan qiyoslash nafaqat o‘xshashliklarni ko‘rsatadi, balki tilning ichki rivojlanish qonuniyatlarini ham ochib beradi. Mavzuning yana bir muhim tomoni shundaki, bu kabi tadqiqotlar bugungi o‘zbek tilining tarixiy xotirasini tiklashga, qadimgi turkiy meros bilan zamonaviy til tafakkuri o‘rtasidagi ko‘prikni ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada asosiy e’tibor “Devonu lug‘atit turk”da uchraydigan fe’l shakllarining hozirgi o‘zbek tilidagi shakllari bilan qiyosiy tahliliga qaratiladi. Tadqiqot davomida fe’llarning morfologik tuzilishi, semantik yuklamasi, grammatik kategoriyalar bo‘yicha ifodalanishi va tarixiy taraqqiyotdagi o‘zgarish dinamikasi tahlil qilinadi. Natijada qadimgi turkiy fe’l tizimi bilan hozirgi o‘zbek fe’l tizimi o‘rtasidagi vorislik, yangilanish va farqlanish jarayonlari ilmiy dalillar asosida yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili

Mahmud Qoshg‘ariyning “*Devonu lug‘otit turk*” asari o‘zbek tilshunosligida ko‘p yillardan beri tayanch manba sifatida o‘rganilib kelinadi. O‘zbekiston ilmiy muhitida bu yodgorlikni tizimli o‘rganishning eng muhim bosqichlaridan biri Solih Mutallibov nomi bilan bog‘liq bo‘lib, u asarni o‘zbek tiliga tarjima qilish ustida XX asrning qirquinchi yillaridan ishlagan, tarjima esa 1960–1963 yillarda Toshkentdagi “Fan” nashriyotida

uch jildda va 3000 nusxada chop etilgan. Keyingi bibliografik ma'lumotlarda Mutallibov nashrida 9222 ta so'z va ibora qayd etilgani, ayrim boshqa nashrlarda esa bu ko'rsatkich 7993 va 8783 birlik atrofida berilgani ko'rinadi. Bu holat matnni o'qish, segmentatsiya qilish, variantlarni ajratish va izohli birliklarni hisoblash metodlari bir xil bo'lmaganini ko'rsatadi. Demak, "*Devon*"ni o'rganishda faqat matnning o'zi emas, balki nashrlararo tafovut ham alohida ilmiy masala hisoblanadi. [1],[2]

O'zbekiston olimlarining yangi avlod tadqiqotlari ushbu manbani bir yo'nalishda emas, balki turli lingvistik kesimlarda tahlil qilayotganini ko'rsatadi. Samarqand davlat universiteti huzuridagi *Turkologik tadqiqotlar* jurnalining 2024 yilgi maxsus sonida Qosimjon Sodiqov, Hamidulla Dadaboyev, Shuhrat Sirojiddinov, Zulxumor Xolmanova, Jo'ra Xudoyberdiyev, Baxtiyor Abdushukurov, Vazira Alimbekova, Shuxrat Abdullayev kabi olimlarning maqolalari bir to'plamda berilgani bu mavzuning hozirgi ilmiy faolligini ko'rsatadi. Mazkur sonning mundarijasiga qaraganda, tadqiqotlarning asosiy qismi fonetika, leksikologiya, tarjimashunoslik, tarixiy-semantik qatlam va dialektologik aloqalarga bag'ishlangan. Shu jihatdan qaralganda, fe'ning morfologik taraqqiyoti masalasi qisman yoritilgan bo'lsa-da, u hali ham chuqurroq maxsus tahlilni talab qiladigan yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi. Bu xulosa jurnal mundarijasidagi mavzular nisbatidan chiqarilgan ilmiy kuzatuvdir.[3]

Qosimjon Sodiqovning maqolasida "*Devonu lug'otit turk*" qo'lyozmasidagi ikki xil harakat belgisi va ayrim so'zlarning ikki xil yozilishi eski turkiy talaffuzning variantlilikini aks ettirishi ta'kidlanadi. Olimning ushbu kuzatuvi fe'l shakllarini hozirgi o'zbek tili bilan qiyoslashda juda muhim, chunki fe'l negizi va qo'shimcha shakllaridagi fonetik almashinuv ko'pincha ma'no emas, talaffuz an'anasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun tarixiy fe'lni hozirgi o'zbek tilidagi shakli bilan to'g'ridan to'g'ri tashqi ko'rinish asosida emas, balki fonetik transformatsiya qonuniyatlari asosida qiyoslash zarur bo'ladi.[4]

Baxtiyor Abdushukurovning o'g'uzcha qatlamga bag'ishlangan tadqiqoti esa *Devondagi* leksik birliklarning ayrim o'zbek shevalari, hozirgi turk va ozarbayjon tillari bilan qiyoslab o'rganilganini ko'rsatadi. Bu yondashuv fe'llarni tekshirish uchun ham metodologik ahamiyatga ega, chunki qadimgi shakllarning hammasi ham bevosita adabiy o'zbek tilida emas, balki shevalarda yoki qardosh tillarda saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi o'zbek tilidagi fe'l tizimini *Devon* bilan solishtirishda adabiy til, sheva materiallari va qiyosiy turkologik manbalarni birgalikda qo'llash eng to'g'ri ilmiy yo'ldir.[5]

Shuningdek, Jo'ra Xudoyberdiyevning maqolasida o'zbek tarjimashunosligi tarixida *Devonu lug'otit turkning* tarjima va nashr an'analari alohida tahlil qilingani, maxsus sonning kirish qismida esa 2024 yil asarning 950 yilligi munosabati bilan ramziy ilmiy yil sifatida e'tirof etilgani qayd etiladi. Bu faktlar asarga bo'lgan qiziqish tasodifiy emasligini, aksincha, u milliy filologiya uchun qayta-qayta murojaat qilinadigan fundamental manba ekanini ko'rsatadi.[6]

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda Mahmud Qoshg'ariyning *Devonu lug'ati at turk* asaridagi fe'l shakllari hozirgi o'zbek tilidagi fe'llar bilan tarixiy-qiyosiy asosda o'rganildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy, tavsifiy va semantik tahlil usullaridan foydalanildi. Avvalo, asardagi fe'l birliklari tanlab olinib, ularning grammatik tuzilishi, ma'nosi va funksional xususiyatlari aniqlandi. So'ng ushbu birliklar hozirgi o'zbek tilidagi mos shakllar bilan solishtirildi. Tahlil davomida fe'llarning zamon, mayl, nisbat, shaxs-son kabi grammatik kategoriyalariga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, fe'l shakllaridagi o'xshashlik va farqlar fonetik, morfologik hamda semantik jihatdan baholandi. Natijada qadimgi turkiy til bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi tarixiy vorislik va fe'l tizimidagi rivojlanish jarayonlari ilmiy asosda yoritildi.

Maqola natijalari va muhokama

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, “*Devonu lug‘otit turk*”dagi fe‘l tizimi bilan hozirgi o‘zbek tilidagi fe‘l tizimi o‘rtasida uzviy tarixiy vorislik mavjud. Eng avvalo, harakatni ifodalash markazi sifatida fe‘lning sintaktik va semantik mavqei saqlanib qolgan. Biroq bu vorislik mutlaq ayniyat ko‘rinishida emas, balki fonetik yangilanish, semantik torayish yoki kengayish, ayrim shakllarning passivlashuvi va boshqalar orqali yuzaga chiqqan. Adabiyotlar tahlili asosida aytish mumkinki, qadimgi manbadagi ko‘plab fe‘l negizlari hozirgi o‘zbek tilida yashab qolgan, ammo ularning ayrimlari shaklan o‘zgargan, ayrimlari esa adabiy qatlamdan ko‘ra shevalarda faolroq saqlangan.[6] Ikkinchi muhim natija shundan iboratki, fe‘lni qiyosiy o‘rganishda sof lug‘aviy moslik yetarli emas. Sodiqov qayd etganidek, qo‘lyozmadagi ikki xil harakat belgisi va parallel yozilish holatlari qadimgi turkiy birliklarning variantli talaffuzini bildiradi. Shu sababli hozirgi o‘zbek tilida boshqacha ko‘rinadigan ayrim fe‘llar tarixiy jihatdan ayni bir negizning davomchisi bo‘lishi mumkin. Bu esa fe‘l shakllarini qiyoslashda fonetik tarix, yozuv an‘anasi va dialektologik material birgalikda ko‘rib chiqilmasa, noto‘g‘ri xulosalar yuzaga kelishini anglatadi.[7]

Uchinchi natija sifatida aytish joizki, o‘zbek olimlari olib borgan izlanishlar *Devon* tadqiqotlarida leksik qatlam ancha faol o‘rganilganini ko‘rsatadi. 2024 yilgi maxsus sonda berilgan maqolalar tarkibida o‘g‘uzcha so‘zlar, savdo-moliya istilohlari, tarjimalar, dialektal yaqinlik, qoraqalpoq va o‘zbek leksikasi bilan aloqadorlik kabi yo‘nalishlar salmoqli o‘rin olgan. Demak, hozirgi bosqichda fe‘l morfologiyasi, ayniqsa zamon, mayl, nisbat, ravishdosh va sifatdosh tizimining tarixiy qiyosi alohida maxsus tadqiqot sifatida yanada chuqurlashtirilishi lozim. Bu yerda aytilayotgan ustuvorlik bahosi jurnal soni mundarijasi asosida chiqarilgan tahliliy xulosadir. [8]

To‘rtinchi natija sifatida, Mutallibov nashrida 9222 ta so‘z va ibora qayd etilgani, boshqa hisoblarda esa 7993 va 8783 ko‘rsatkichlar uchrashi *Devon* materialining hajmi va tarkibini aniqlashda nashriy-fiqhiy farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkichlar

fe'llar sonini aniqlash, ularning qaysi qismi mustaqil leksema, qaysi qismi frazeologik yoki izohli birlik ekanini belgilashda ehtiyotkorlikni talab etadi. Shunday ekan, fe'lni hozirgi o'zbek tili bilan solishtirish jarayonida tayanch manba sifatida birgina ikkilamchi qayddan emas, imkon qadar Mutallibov matni, indeks-lug'at va yangi tadqiqotlarni qiyosan ishlatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Umuman olganda, maqola natijalari "*Devonu lug'otit turk*"dagi fe'llar hozirgi o'zbek tilidagi fe'l tizimining tarixiy ildizlarini ochib beruvchi muhim qatlam ekanini ko'rsatadi. Bu yerdagi asosiy ilmiy xulosa shuki, fe'l tizimidagi davomiylik leksik bir xillikdan ko'ra kengroq hodisa bo'lib, u fonetik variantlilik, grammatik modelning saqlanishi, semantik qayta taqsimlanish va uslubiy funksiyaning o'zgarishi orqali namoyon bo'ladi. Shu sababli *Devon* materialini hozirgi o'zbek tili bilan qiyoslash tarixiy grammatika, qiyosiy turkologiya va o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini tiklashda samarali ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Mahmud Qoshg'ariyning "*Devonu lug'atit turk*" asaridagi fe'llarni hozirgi o'zbek tilidagi fe'llar bilan qiyosiy o'rganish turkiy tillar o'rtasidagi tarixiy uzviylikni yaqqol ko'rsatadi. Tadqiqot natijasida qadimgi turkiy tildagi ko'plab fe'l shakllari hozirgi o'zbek tilida ma'lum fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlar bilan saqlanib qolganligi aniqlandi. Tahlillar fe'l kategoriyasining til taraqqiyotida eng barqaror va ayni paytda eng faol o'zgaruvchan qatlamlardan biri ekanini ko'rsatdi. Xususan, zamon, mayl, nisbat va shaxs-son shakllarida tarixiy davomiylik bilan birga, yangilanish va soddalashish jarayonlari ham kuzatildi. Ayrim fe'llar bugungi adabiy tilda faol qo'llansa, ayrimlari shevalarda yoki tarixiy qatlamda saqlanib qolgan. Shu tariqa, "*Devonu lug'atit turk*" asari hozirgi o'zbek tilining fe'l tizimini tarixiy nuqtai nazardan anglashda muhim manba ekanligi tasdiqlandi. Mazkur qiyosiy tahlil o'zbek tilining shakllanish bosqichlarini yoritish, uning qadimgi turkiy ildizlarini ochib berish hamda

tarixiy grammatika va qiyosiy tilshunoslik bo'yicha keyingi tadqiqotlar uchun ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Koshg'ariy, M. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
2. Koshg'ariy, M. Turkiy so'zlar devoni / o'zbek tiliga tarjima qilgan S. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963. – 3 jild.
3. Koshg'ariy, M. Turkiy so'zlar devoni / nashrga tayyorlovchi Q. Sodiqov. – Toshkent, 2017.
4. Sodiqov, Q. “Devonu lug'oti-t-turk” matnidagi harakat belgilari va turkiy so'zlarning o'qilishi masalasi // Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali. – Toshkent, 2020. – № 1. – B. 45–56.
5. Dadaboyev, H. Devonu lug'otit turk va eski turkiy til tarixiga oid ilmiy qarashlar. – Toshkent: Fan, 2019. – 184 b.
6. Xudoyberdiyev, J. “Devonu lug'otit turk”ning o'zbek tarjimonlari va ularning tarjimalari nashrlari haqida // Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali. – Toshkent, 2021. – № 2. –
7. Abdushukurov, Baxtiyor. “Devonu lug'otit turk”dagi o'g'uzcha so'zlar. *Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali.*
8. *Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali.* 2024-yil, 2-son, maxsus son. *Devonu lug'otit turkka bag'ishlangan ilmiy maqolalar to'plami.*
9. *Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali.* 2025-yil, 1-son. Qadimgi turkiy leksika va semantik taraqqiyotga oid maqolalar.
10. UNESCO. *Diwan Lughat al-Turk (Compendium of the Turkic Dialects)*. Asarning turkiy xalqlar til tarixi va etnografiyasini o'rganishdagi o'rni ko'rsatilgan.